

Вікторія ВОЛОШЕНКО

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна);
ад'юнкт-дослідниця,
Гданський університет
(Гданськ, Польща), antgrej@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

Історія «для народу»: творча спадщина М.Костомарова у світлі культурно-просвітницьких пропозицій читання другої половини XIX – початку XX ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.083>

УДК: 930(477)«185/192»:821.161.2.09Кос|(045)

Анотація. Метою статті є дослідження способів популяризації творчої спадщини М.Костомарова в афірмативно-дидактичній «народній літературі» й супутніх виданнях. **Методологія дослідження** поєднує інструментарій дослідницьких полів історії книги та читання й історіографічних студій, з акцентом на уявленнях просвітників, які пропонували «порядок книг» (Р.Шарт'є) освітянам і селянам-читачам. Застосовано метод класифікації показників популярності друкованих видань А.Жбиковської-Мігонь. **Наукова новизна.** Виявлено комплекс видань, автори яких популяризували спадщину М.Костомарова. Окреслено напрями апропріації його текстів та ідей. На підставі аналізу текстів покажчика «Что читать народу» та з огляду на ціннісні орієнтації його впорядниць (Х. Алчевської, О.Калмикової й ін.) схарактеризовано вироблену ними модель упорядкування популярного історичного знання. **Висновки.** Просвітники інтерпретували погляди М.Костомарова в дидактичних, науково-популярних і художніх виданнях, перепризначали його твори для читання «народу», аналізували в допоміжній бібліографії. Авторки покажчика «Что читать народу» узагальнили цей досвід та інструменталізували спадщину вченого при визначенні «порядку» укладання афірмативно-дидактичних праць. Вони підносили поєднання ним науковості й літературності у викладі матеріалу, наголошували вагомість культурної історії та значення фольклору у вивченні минулого «народу». Пропагування доробку фахового історика сприяло формуванню модерних форм горизонтальної міжкультурної взаємодії, диференціації читачів не за соціальним статусом, а за освітнім рівнем; відповідало на виклики націєтворення та потреби корекції ідентифікаційного вектора популярного історичного знання. Враховуючи напрацювання М.Костомарова, свої візії майбутнього пропонували прихильники імперської ідентичності, представники українофільського й українського проєктів. Харківські просвітницї у його творах убачали орієнтир для розміщення тем з української історії у просторі загальноімперського популярного історієписання, і водночас долучилися до творення українського культурного поля. Згасання затребуваності ідейної багатовалентності спадщини вченого корелювало з радикалізацією суспільно-політичних настроїв та змінами вимог до популярних видань.

Ключові слова: афірмативно-дидактична історіографія, «народна література», популярне історичне знання, селянство, просвітники-популяризатори, ідентичність.

У 1884 р., за рік до відходу з життя М.Костомарова, світ побачив перший том аналітичного бібліографічного покажчика «Что читать народу», в історичному розділі якого впорядники (педагоги, згуртовані навколо харківської жіночої недільної школи на чолі з Х.Алчевською) вперше систематизували спорадичні спроби

популяризації творчої спадщини вченого в «народних виданнях» (комплексі друкованої продукції, яка створювалася з комерційною або просвітницькою метою «для народу», передусім селянства, і від 1848 р. перебувала під контролем держави, чії цензурні приписи розділяли сфери «простонародного» й «загального» читання). На тлі націєтворчих та емансипаційних викликів, активізації громадських ініціатив із корекції урядових освітніх практик, а також зміни уявлень про обсяги і зміст інформації для реципієнтів-селян, саме у творах професійних істориків новітні просвітники шукали взірці для репрезентації історичних відомостей у популярному форматі. На рубежі XIX–XX ст. діяльність цих агентів трансляції наукових знань у межах, ширших, ніж «школа»¹, була позначена народницькими переконаннями у суспільній вагомості місії «просвіти народу», а також риторикою доби Просвітництва з вірою в перетворювальну силу раціонального знання та можливість подолання соціальних бар'єрів у його набутті². У наукових працях їх цікавили не лише принципи добору й сортування історичних фактів, але ціннісне наповнення змісту, способи відображення певних візій минулого спільноти, з якою мали ототожнювати себе читачі.

Історіографічний аналіз засвідчує висвітлення в костюмарознавстві низки питань, пов'язаних із просвітницькими ініціативами вченого³. Поза дослідницькою увагою залишається питання сприйняття його текстів та ідей у середовищі авторів, видавців й аналітиків, котрі намагались удоступнити історичне знання для широкої читацької аудиторії. Метою статті є дослідження проявів і способів популяризації творчої спадщини М.Костомарова в афірмативно-дидактичній⁴ «народній літературі» й супутніх виданнях (соціокультурний ракурс). Завдання полягає у виявленні комплексу видань, в яких автори відтворювали та інтерпретували тексти, ідеї історика; в окресленні напрямів апропріації його творчої спадщини; на підставі аналізу текстів покажчика «Что читать народу» та з огляду на соціальні позиції й ціннісні орієнтації його впорядників, розглянути сконструйовану ними, згідно з поглядами М.Костомарова, модель упорядкування популярного історичного знання. Методологія поєднує інструментарій дослідницьких полів історії книги та читання й історіографічних студій, з акцентом на уявленнях просвітників, котрі визначали «порядок книг»⁵ для освітян і селян-читачів. Французький історик Р.Шарт'є розглядає вказане поняття як лад допоміжної бібліографії, який у суспільних цілях нав'язує певний порядок (пошуку книжок, засвоєння й обігу тексту, передачі сенсів), покликаний впливати на розуміння світу та дисциплінування читача. Роль популяризаторів у визначенні вектора сприйняття доробку М.Костомарова висвітлюється з огляду на аналіз «фігури автора»⁶. Також застосовано метод класифікації показників популярності друкованих видань, вироблений польською книгознавицею А.Жбиковською-Мігонь, яка виділяє показники літературного характеру (відображення видань у творчості інших письменників, оцінках критики тощо), пов'язані з соціокультурними явищами (зокрема, включення до шкільних програм) та сферою книговидання (вміщення до рекомендованої бібліографії, наявність у бібліотеках тощо)⁷.

¹ Булатов М. Просвіта / освіта // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С.527–528.

² Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвітений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. – Л., 2019. – С.228–229.

³ Див.: Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К., 2017. – С.48–68, 81–178.

⁴ Про поняття афірмативно-дидактичної історіографії див.: Склокін В.В. Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування // Харківський історіографічний збірник. – Вип.12. – Х., 2013. – С.24–44.

⁵ Шарт'є Р. Письменная культура и общество / Пер. с фр. – Москва, 2006. – С.86–87.

⁶ Там же. – С.44–77.

⁷ Див.: Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту: Очерки по истории чтения в России во второй половине XIX в. – Москва, 1991. – С.67–68.

Спроби освоєння доробку М.Костомарова, наявні в «народній літературі» з 1860-х рр., засвідчували великий успіх серед нефахової аудиторії творчості цього «кумира суспільства» та «єдиного у своєму роді найпопулярнішого історика»⁸. Після виходу у світ «Богдана Хмельницького» (1857 р.) ім'я вченого стало відомим не лише в літературних гуртках – його праці були «в усіх на слуху»⁹, на них виховувалися «цілі покоління»¹⁰. Ореол письменницького успіху доповнювала слава «мученика за громадську волю»¹¹, чия творчість сприймалася як «громадянська акція», а провідна ідея «з народом проти держави» робила його «ідеологом революційного народництва»¹². Російський книгознавець М.Рубакін, переглянувши звіти найбільших публічних бібліотек імперії за 1891–1892 рр., визнавав, що на той час неабияким попитом серед читачів користувалися твори критика В.Белінського, теоретика народництва М.Михайловського, істориків С.Соловйова та М.Костомарова. Дослідник не сумнівався, що праці останнього мали бути в кожній громадській книгозбірні¹³. У 1896 р. науковець і діяч Харківського товариства грамотності (1869–1920 рр.) М.Сумцов заявляв про потребу включення писань М.Костомарова до репертуару пересувних бібліотек «для інтелігенції»¹⁴.

Підвищена увага суспільства до літератури підносила роль самоосвіти як основного способу засвоєння історичних знань. Ознайомленню з доробком ученого сприяло не тільки видання його творів у книжковому форматі, а й оприлюднення в «товстих журналах», які, за специфічної ситуації у книговидавництві, були основною формою поширення літературних текстів, формуючи репутацію автора¹⁵. Співпраця М.Костомарова з найбільш авторитетними часописами – «Основа» (1861–1862 рр.), «Вестник Европы» (1866–1918 рр.), «Отечественные записки» (1818–1884 рр.), «Современник» (1836–1866 рр.), «Русская старина» (1870–1918 рр.), «Киевская старина» (1882–1907 рр.) та іншими¹⁶ – забезпечувала ознайомлення з його поглядами широкого кола читачів. Так, укладач «народних» брошур В.Маракуєв (?–1921 рр.) у своїй читачезнавчій праці посилався на думки «історика нашого, М.І.Костомарова», згадуючи про лексичні запозичення з мови простолюду представників освіченого товариства¹⁷. Б.Грінченко під час навчання в реальному училищі читав усі доступні твори українських авторів (у тому числі М.Костомарова)¹⁸. Пізніше він відзначав, що про вітчизняну минувшину «звичайному інтелігентові» можна було дізнатися «тільки приватно, читаючи історичні твори»¹⁹.

Донька викладача міського училища Х.Алчевська не мала змоги здобути шкільну освіту в рідній Борзні²⁰, але була обізнана в історичній літературі, що доводять її тексти, вміщені в покажчику «Что читать народу». Приміром, наявність «невірних відомостей» у брошурі російського журналіста О.Разіна «Гетман Степан Острияница (1638): Повесть из русской истории» (1868 р.) вона пояснювала

⁸ Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність – К., 1920. – С.49, 87.

⁹ Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове. – К., 1895. – С.2, 4.

¹⁰ Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров... – С.49, 87.

¹¹ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С.10.

¹² Грушевський М. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. – Кн.3. – К., 1925. – С.4–5, 19.

¹³ Рубакін Н.А. Этюды о русской читающей публике: Факты, цифры, наблюдения. – Санкт-Петербург, 1895. – С.115, 193–194, 198.

¹⁴ Сумцов Н.Ф. Организация общественных и школьных библиотек. – Х., 1896. – С.13–14.

¹⁵ Рейтблат А.И. От Бовы к Бальмонту... – С.70.

¹⁶ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – С.123.

¹⁷ Маракуєв В.Н. Что читал и читает русский народ. – Москва, 1886. – С.27.

¹⁸ Над могилою Бориса Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті / Упор. С.Єфремов. – К., 1910. – С.6–9.

¹⁹ Б.Грінченко – М.Драгоманов: Діалоги про українську національну справу / Упор. А.Жуковський. – К., 1994. – С.50.

²⁰ Христина Даниловна Алчевская: Полувековой юбилей (1862–1912). – Москва, 1912. – С.11.

зорієнтованістю автора на «Історію русів» – «джерело, яке не заслуговує на довіру». При цьому підкреслювала наукові досягнення М.Костомарова²¹. Свої погляди на творчість історика знана педагогиня виклала в неопублікованій статті «Поети-вчені й наука (М.Костомаров і А.Кримський)»²². Обшир видань, прорецензованих у покажчику під її керівництвом, на позір відображає загальноприйнятту схему російської історії, але й у 1-му, і у 3-му томах головна увага укладачок та укладачів прикута до праць, автори яких інтерпретували тематику, вузлові проблеми, прийоми історієписання М.Костомарова. На основі його доробку однодумці Х.Алчевської формували вимоги до укладання афірмативно-дидактичних творів та їх добору для народних бібліотек і читальень.

Крім головної редакторки, погляди вченого у згаданому покажчику пропагувала О.Руднева. Але авторкою більшості рецензій історичного відділу стала О.Калмикова (1849–1926 рр.). Випускниця Катеринославської жіночої гімназії в різний час працювала на освітянській ниві в Катеринославі, Сімферополі, Харкові, Петербурзі. Вона не лише популяризувала історичні та просвітницькі ідеї М.Костомарова, а й утілювала їх у педагогічній діяльності, впливаючи на формування уявлень про зміст «народної літератури»: вишукувала кошти для підтримки сільських бібліотек; заснувала склад для продажу «народних видань» (1889–1901 рр.), каталог якого слугував дороговказом для комплектування фондів відповідних бібліотек по всій Російській імперії; випустила дві серії книжок «для народу» («Жизнь раньше и теперь», «Читальня народной школы»), причому більшість текстів написала сама. Після переїзду до столиці в 1885 р. ввійшла до керівництва Санкт-Петербурзького комітету грамотності (1861–1895 рр.) та очолила гурток із дослідження «народної літератури», залучивши до вивчення читацьких смаків книгознавців М.Рубакіна й М.Чехова (1865–1947 рр.)²³. На сторінках харківського покажчика О.Калмикова розмірковувала, які ідеї М.Костомарова можуть бути сприйняті в «народній» аудиторії. Жалкувала, що через нестачу коштів і вільного часу для читання селянам недоступні монографії відомого історика з їх «науковою точністю й детальністю, а також художністю та загальнодоступністю викладу»²⁴.

Методичні зауваги О.Калмикової навряд чи можна сприймати суто як її персональну думку, адже томи покажчика «Что читать народу» були результатом консолідованих зусиль. Упродовж періоду існування недільної школи в ній працювали «не одна тисяча вчительок», залучених до щотижневих обговорень поточних питань викладання. У підготовці видань школи активну участь брали й діячі Харківського товариства грамотності та земських структур. Так, із 80 укладачів читанки «Книга взрослых» (1900 р.) половина були лікарями, професорами, вчителями гімназій тощо. Серед інших до цієї роботи долучився й історик, активіст видавничого комітету Харківського товариства грамотності Д.Багалій.

Кристалізація поглядів рецензенток відбувалася у численних дискусіях у середовищі інтелектуальної спільноти, згуртованої навколо школи Х.Алчевської. Методичні зібрання відвідували відомі педагоги М.Корф (1834–1884 рр.), В.Євтушевський (1836–1888 рр.), який у 1878–1882 рр. редагував часопис «Народная

²¹ Див.: Что читать народу?: Критический указатель книг для народного и детского чтения / Сост.: Х.Д.Алчевская, Е.Д.Гордеева, А.П.Грищенко, З.И.Дашкевич, Л.И.Дашкевич, Л.Е.Ефимович [та ін.]. – [Т.1]. – Санкт-Петербург, 1884. – С.80.

²² Див.: *Ясь О.* Між достовірним та уявним: Микола Костомаров як історик-художник // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.18. – Вип.15. – К., 2010. – С.242.

²³ *Жигальцова Л. В.* А.М.Калмыкова: Педагогическая и общественно-политическая деятельность, 1849–1926 гг.: к истории «женского вопроса» в России: Дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 2002.

²⁴ Что читать народу?: Критический указатель книг для народного и детского чтения / Сост.: Х.Д.Алчевская, Х.А.Алчевская, М.А.Алфимова, А.Ф.Быкова, М.Г.Гахова, Н.И.Дашкевич [та ін.]. – Т.3. – Москва, 1906. – С.490.

школа» (1869–1889 рр.), С.Миропольський (1842–1907 рр.). Останній мав вплив у педагогічному колі як редактор журналу «Народное образование» (1896–1917 рр.) та випущеного Санкт-Петербурзьким комітетом грамотності бібліографічного покажчика «Систематический обзор русской народно-учебной литературы» (1878 р.), спосіб рецензування популярних історичних видань у котрому значно відрізнявся від позиції укладачок «Что читать народу».

Вагомим чинником формування цієї позиції були звивисте плетиво самоусвідомлення Х.Алчевської та, очевидно, цілого грона її соратниць (включно з О.Калмиковою), чия тожсамість мала всі ознаки множинної. Вони обирали російську політичну лояльність як можливість займатися легальною освітньою діяльністю, але водночас були включені у процеси створення моделей ідентичностей, альтернативних імперській – і не тільки російської «культурної», зав'язаної на канонізації російської літературної класики як національної цінності²⁵, а й українофільської, яка на рубежі століть дедалі більше входила у суперечність із самоототожненням українських громадських діячів.

Зовнішні обставини змушували рахуватися з обмежувальним контролем за просвітницькою діяльністю. У 1860-х рр. у власних публіцистичних й епістолярних вправах Х.Алчевська виступала під псевдонімом «Українка», з 1862 р. у жіночій недільній школі «швидко та успішно» вчила дітей рідною мовою за «Грамоткою» П.Куліша. Після Валуєвського циркуляра й закриття українських недільних шкіл шукала можливості для легального, хоч і фрагментарного, ознайомлення учнів з українською мовою та історією. Відновивши діяльність недільної школи вже згідно з офіційними вимогами, запровадила публічні читання позакласної літератури (українсько- й російськомовної на українські теми), проводила шкільні вечори з декламуванням українських віршів і співанням українських пісень²⁶. Просвітниця толерувала навчання селян українською у відкритій нею школі у с. Олексіївка на Луганщині, де наприкінці 1880-х рр. викладав Б.Грінченко.

Водночас Х.Алчевська захоплювалася творами російських письменників, охоче листувалася, зокрема, з Ф.Достоевським, І.Тургенєвим, хоч її й напружували прояви зверхньо-колоніального ставлення до всього «малоросійського» з їхнього боку²⁷. Б.Грінченко зауважив «гострий антиукраїнський напрямок» 2-го тому покажчика (1889 р.), в якому не тільки пропагувалася російська література, а й наводилися «розмови селян із поводу прочитаних книжок»: в очах «усякого ворога укр(аїнської) літератури» це могло означати, ніби вони «фактами доводять, що народові цьому зовсім не потрібно якоїсь нової укр(аїнської) літератури»²⁸. Описи сеансів публічних читань справляли враження, немовби українські селяни мали «імперську російську ідентичність»²⁹.

А.Кримський назвав Христину Данилівну Алчевську «поганою малороскою», яка була «змушена повернутися до українства» під впливом дочки – Христини Олексіївни Алчевської³⁰. Вочевидь зміни в оточенні багато у чому зумовили появу у 3-му томі покажчика «Что читать народу» (1906 р.) відділу з

²⁵ Кайдзава Х. Распространение чтения художественной литературы среди народа и формирование национальной идентичности в России (1870-е – 1917) // Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context / Ed. T.Mochizuki. – 2007. – №17. – P.210–211.

²⁶ Христина Даниловна Алчевская... – С.11.

²⁷ Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Х.Д.Алчевская. – Москва, 1912. – С.103–104.

²⁸ «...Віддати себе Україні»: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Упор. С.С.Кіраль. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.90, 105.

²⁹ Ільчук Ю. Як українських селян вчили читати: читацькі експерименти Х.Д.Алчевської, Б.Д.Грінченка і С.Я.Анського на межі XIX–XX ст. // Україна модерна. – Ч.22. – К., 2015. – С.170.

³⁰ Хоменко В. Агатагел Кримський, якого знаємо. – К., 2019. – С.10.

оглядами українськомовних популярних видань. До складу редакційної комісії відділу, поміж інших, увійшли письменниця, представниця родини Драгоманових-Косачів О.Судовщикова-Косач, поет О.Олесь (О.Кандиба), громадський діяч, засновник харківського видавництва українських популярних книжок «Вс. І. Гуртом» Г.Хоткевич, активісти національного партійного руху М.Міхновський, Б.Мартос, О.Коваленко. Біографічні та історичні українськомовні видання коментували Х.Алчевська, Б.Мартос, Г.Хоткевич. Симптоматично, що, на відміну від О.Калмикової, вони у своїх рецензіях не згадували про потребу взорування на праці М.Костомарова, хоч, приміром, Г.Хоткевич схвально схарактеризував «Оповідання про Богдана Хмельницького» (1901 р.), автор яких громадівець М.Комаров свого часу переклав українською працю «Богдан Хмельницький».

Багатшарове ідентифікаційне забарвлення самоусвідомлення старшого покоління рецензенток видання «Что читать народу» позначалося на способах вибору праць і канви їх опису. Відповідаючи на виклики свого часу, саме у творчому доробку М.Костомарова просвітниці шукали ідейну нішу для узгодження культурної роздвоєності між імперією й нацією, «безконфліктного поєднання» загальноросійської та української лояльностей³¹. Водночас цим активісткам доводилося працювати у сучасному їм культурному просторі, коли праці вченого ставали джерелом натхнення для авторів й аналітиків популярних видань різної ідейної орієнтації.

Примітно, що сам М.Костомаров, наголосивши потребу випуску «поучних книжок» у своїй видавничій програмі 1862 р., уважав зайвим вводити історію «в початковий план виховання», адже ця наука вимагає «значного ступеня розвитку»³². В останні роки життя мав намір написати популярну історію України для народу «вкраїнською мовою»³³, але не встиг його зреалізувати. Натомість підготував передмову до «Тараса Бульби» (1874 р.), виданого у Санкт-Петербурзі як «Народное издание №15», що відзначили впорядниці покажчика «Что читать народу»³⁴. Визначаючи вагу візуальних репрезентацій історичних сюжетів, вони звернули увагу й на посібник В.Прохорова «Альбом рисунков к отечественной истории» (1882 р.), передмову до якого теж написав М.Костомаров. Аудиторією видання вченої бачив тих, «хто займається вітчизняною минувиною». Складність тексту для розуміння «читачів, незнайомих з історією», зауважила й О.Калмикова, котра рекомендувала альбом для народних бібліотек суто через брак іншого, «доступного за ціною та більш відповідного за змістом»³⁵.

Статусу «народних» окремі праці М.Костомарова набували зусиллями урядовців і просвітян, які визначали їх придатність для широкої читацької аудиторії. Роль чиновників була суттєвою, адже до 1905 р. поповнювати фонди сільських бібліотек (земських, народних, шкільних) можна було тільки тими виданнями, які, крім загального цензурного дозволу, отримували ухвалу вченого комітету міністерства народної просвіти. Зі всього доробку історика комітет допустив до «народних громадських» бібліотек (але не до чисельніших шкільних) заледве дві праці – з огляду на їх потенціал у «патріотичному» (тобто імперському) вихованні. «Повесть о том, как Москва освободилась от поляков» (1866 р.) до початку ХХ ст. сім разів

³¹ Див.: Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. – К., 2005. – С.170–173.

³² Див.: Барвінський О. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.126/127. – Л., 1918. – С.82.

³³ Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров... – С.78.

³⁴ Что читать народу... – [Т.1]. – С.73.

³⁵ Там же. – С.126–127.

перевидавали у форматі дешевої (7 коп.) брошури. Непомірно дорогою була інша ухвалена – «Богдан Хмельницький»³⁶. За її ціну (5 руб.) можна було закупити книжковий фонд для невеличкої сільської бібліотеки. І рекомендували її тільки для дорослих читачів. У міських бібліотеках вибір творів М.Костомарова був ширшим: за свідченням М.Рубакіна, у 1892–1893 рр. робітники із задоволенням читали «Русскую историю в жизнеописаниях её главнейших деятелей»³⁷.

Із чиновницькими пропозиціями кореспондували ініціативи громадських активістів. У 1886 р. нижегородський священник та етнограф П.Альбицький (1862–1922 рр.), наголошуючи на потребі «народних книг, доступних для народу за ціною і змістом», «відповідного літературного характеру», згадував про видане «Общественной пользой» оповідання М.Костомарова³⁸, очевидно маючи на увазі «Повесть о том, как Москва освободилась от поляков». Для простолюдів та «освічених читачів» рекомендував цю працю «відомого історика» й редактор історичного розділу «Систематического обзора...», підготовленого Санкт-Петербурзьким комітетом грамотності, виходець з українських теренів Я.Михайловський (1836–? рр.), котрий підкреслив належність твору до «популярно-історичної літератури» як за викладом, так і за змістом³⁹. Це саме видання в покажчику «найкращих книг» для дітей 7–14 років у 1908 р. пропонував російський просвітник О.Лебедев (1860–1940 рр.)⁴⁰. Щоправда, він виступав проти монархічно-мілітаристського спрямування офіційного історичного дидактичного нарративу.

Оцінка «Повести...» О.Калмиковою була компліментарною з огляду на «ім'я автора», яке «гарантує правильне висвітлення подій і цінність фактичного матеріалу»⁴¹. У 1896 р. брошуру рекомендували для читання дорослих «із народу» діячі Чернігівського земства, просвітницькою роботою в якому опікувався Б.Грінченко. До каталогів сільських бібліотек, а 1898 р. і програм вечірніх занять із дорослими (для «систематичних читань»), вони внесли ще й «Богдана Хмельницького»⁴². Якщо односторонні Х.Алчевської обережно діяли в межах офіційних дозволів, розширюючи урядову пропозицію творів ученого за рахунок видань, випущених у форматі «народних» або, на їх погляд, корисних у дидактичному відношенні, то чернігівські земці зауважили підцензурні твори, цінні для плекання національного самоусвідомлення. Відвідувачам вечірніх занять пропонували читати «Черниговку»⁴³, власний українськомовний переклад якої Б.Грінченко зміг оприлюднити тільки 1908 р. У 1890-х рр., добираючи рідномовний репертуар для селянської читацької аудиторії, просвітник звернув увагу на «Збірник творів» (1875 р.) Галки Ієремії (М.Костомарова), який містив драми «Переяславська ніч» і «Сава Чалий», низку віршів та «Загадки (з народної казки)»⁴⁴. У 1895 р. видав збірку творів українських авторів «Вирна пара», до якої включив три вірші М.Костомарова⁴⁵. Б.Грінченко, котрий під час учителювання активно скеровував

³⁶ Примерный каталог книг для сельских и школьных библиотек. – [Чернигов, 1896]. – С.1–2, 12–14.

³⁷ Рубакин Н.А. Этюды о русской читающей публике... – С.115, 193–194, 198.

³⁸ Вопросы о народном образовании / Сост. П.Альбицкий. – Казань, 1886. – С.58.

³⁹ Систематический обзор русской народно-учебной литературы / Сост.: С.И.Миропольский, М.И.Соколов, В.П.Острогорский, З.Б.Вулик, В.П.Шемиот, А.П.Доброславин [та ін.]. – Санкт-Петербург, 1878. – С.623.

⁴⁰ Лебедев А.И. Детская и народная литература: Опыт руководства для систематического чтения. – 5-е изд. – Нижний Новгород, 1908. – С.47.

⁴¹ Что читать народу... – [Т.1]. – С.511–512.

⁴² Примерный каталог... – С.1–2, 12–14; Опыт программ, выработанных комиссией при Черниговском земском книжном складе для вечерних занятий со взрослыми учениками народных школ. – Чернигов, 1898. – С.6, 25–28.

⁴³ Опыт программ... – С.6, 25–28.

⁴⁴ Примерный каталог... – С.1–2, 12–14.

⁴⁵ Вирна пара / [Вид. Б.Грінченко]. – Чернігів, 1895.

напрями читання селян, їхню зацікавленість працями вченого пов'язував з індивідуальним рівнем читацької підготовки⁴⁶.

Після скасування під час революції 1905–1907 рр. станових заборон допуску друкованих видань до сільських книгозбірень пропозиція творів М.Костомарова вривоманітнілася в багатьох, доступних для селян, бібліотеках. Так, 1909 р. до уваги читачів земської публічної у Золотоноші було представлено понад півтора десятки видань знаного історика, включно з багатотомними⁴⁷. По кілька його праць можна віднайти в каталозі книжок для народних бібліотек-читалень (1912 р.), складеному діячами Харківського губернського земства⁴⁸ та каталозі 2-ї безкоштовної читальні-бібліотеки Харківського товариства грамотності (1913 р.)⁴⁹. Натомість згадок про твори М.Костомарова немає в каталозі Харківського книжкового складу (осередку постачання книжок до сільських бібліотек і читалень губернії)⁵⁰ та в описі видань народних бібліотек Київського губернського земства (хоч в останньому і присутні праці П.Куліша та О.Єфименко)⁵¹. Причини могли полягати у пріоритетах добору літератури місцевими просвітянами, у нестачі фінансування або у відсутності новинок у торговельній мережі.

Поза цим, на переконання впорядниць покажчика «Что читать народу», головним посередником у справі ознайомлення «народу» зі спадщиною М.Костомарова мали стати не малодоступні для них оригінальні твори історика, але афірмативно-дидактичні видання, написані з урахуванням його ідей. О.Калмикова раз у раз підкреслювала потребу взорування на погляди вченого. Приміром, організаторам публічних читань «Марусі» Марка Вовчка радила пояснювати «народне українське життя» часів П.Дорошенка, спираючись на дослідження М.Костомарова. У книжці С.Павловича «Картины русской истории от Рюрика до Петра Великого» (1880 р.) схвалила запозичення «правильної оцінки осіб і подій» зі праць «шанованого історика». У випущеній лубочним видавцем А.Манухіним «Истории Малороссии в рассказах» (1874 р.) авторства «В.С...ва» їй, знов-таки, сподобалася частина, укладена за «відомою монографією Костомарова», на відміну від інших, скопійованих на основі творів Д.Бантиша-Каменського⁵². Назагал критикуючи лубочні видання, впорядниці покажчика «Что читать народу» зауважили апропріацію костомаровських ідей окремими «безіменними авторами московської народної літератури», ознайомленими «з пізнішими напрямками в області історичних досліджень»⁵³.

Формуючи уявлення про види «народних» видань зі зрозуміло поясненим для читачів «позитивним» історичним знанням, харківські просвітниці підносили авторський стиль М.Костомарова у створенні історичних образів, приєднуючись до численних шанувальників і шанувальниць його таланту. Ще за життя вчений здобув репутацію історика-художника, якого порівнювали з французом О.Тьєррі, котрий уславився барвистим викладом минувшини⁵⁴. М.Жученко (1840–1880 рр.) вміння М.Костомарова надавати художньої форми історичним дослідженням назвав його

⁴⁶ Грінченко Б. Історичні книжки на селі. – [Б. м., б. р.].

⁴⁷ Каталог книг Золотоношской земской публичной библиотеки. – Золотоноша, 1909. – С.346–349, 356–357.

⁴⁸ Каталог книг для народных библиотек-читален Харьковской губернии. – Х., 1912. – С.112, 142.

⁴⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1680. – Оп.1. – Од.зб.324. – Арк.2–89.

⁵⁰ Каталог книжного склада комитета по устройству сельских библиотек и народных читален. – 9-е изд. – Х., 1906.

⁵¹ Каталог народных библиотек, учреждаемых Киевским губерньским земством. – Вып.1. – К., 1906.

⁵² Что читать народу... – [Т.1]. – С.28, 33, 78.

⁵³ Там же. – С.30–32.

⁵⁴ Ясь О. Між достовірним та уявним... – С.247.

«найбільшою заслугою у сенсі популяризації історичного знання»⁵⁵. Аналізуючи способи емоційного захоплення аудиторії, рецензентки покажчика «Что читать народу» пропагували художність викладу як дидактичний метод історичного навчання.

О.Калмикова доводила, що залюбленість в історію може виникати винятково через «вплив на уяву» реципієнтів «яскравістю, образністю, драматичністю викладу й сюжету» – звисно, при збереженні «певного ступеня наукової точності». Наявність фактичних помилок в «Оповіданні про Антона Головатого» (1901 р.) М.Комарова виправдовувала тим, що авторові йшлося радше про «художнє відображення, типовість і характерність, а не детальну точність»⁵⁶. Натомість у рецензіях на «Хмельницину» та «Виговщину» П.Куліша, републікованих 1901 р. Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг для народу (1898–1918 рр.), докоряла автору за «сухість і протокольність» подачі фактів. Його «штучну скандовану мову з дієслівними римами, на манер дум козацьких» протиставляла живому стилю викладу М.Костомарова⁵⁷.

На думку просвітниці, збільшити «силу враження» мало «заквітчування» мови текстів вкрапленнями уривків билин, пісень, літописів, які «гучно промовляли до душі читача-дитини (за віком або розвитком) яскравістю своїх образів, драматизмом, простотою мови»⁵⁸. Подібні вставки мали белетризувати тексти, робити їх цікавішими для читачів. Слідом за М.Костомаровим, вона вважала їх незамінними для опису «справжньої долі народу». У рецензіях для 3-го тому покажчика О.Калмикова була більш відвертою у своєму обуренні нестачею спеціально виданих «для народу» збірників українських історичних пісень. На її погляд, ці книжки повинні бути в кожній бібліотеці з читачами-українцями, адже така література викликала б у них бажання долучитися до збору усних пам'яток минулого, сприяючи «пробудженню й розвитку національної свідомості»⁵⁹. Цю ж ідею із залучення школярів до збирання фольклору втілював у життя Б.Грінченко, а пізніше обґрунтовував Н.Григорієв (Григорій Наш).

Мабуть, не буде перебільшенням стверджувати, що для харківських просвіниць центральне місце у прийнятті творчої спадщини М.Костомарова займала ідея пріоритетності історії культури та історії народу – з огляду на їх народницькі й антимілітаристські переконання, пошуки лакун для представлення української історії. Розгортання оповіді навколо проблем історії культури авторки покажчика розглядали як засадничий принцип укладання історичних праць «для народу». У передмові до історичного розділу 1-го тому О.Калмикова, ніби складаючи іспит перед учителем, конкретизувала, що в популярному історієписанні треба акцентувати зображення не «царів і війн», а історії народів та «історії культури, тобто духовної боротьби, результатом котрої стали високі ідеали сучасного людства, історії власне людської праці, ціною якої створилася наука, економічний добробут й обстановка повсякденного життя цивілізованого товариства»⁶⁰. З цього ракурсу О.Калмикова оцінювала всі види афірмативно-дидактичних видань, включно з міністерськими підручниками та працями відомих істориків. Приміром, непридатними для «народного читання» називала посібники С.Соловйова «Русская летопись: Для первоначального

⁵⁵ Жученко М.Н. Костомаров и его историко-литературная деятельность // Украинская жизнь. – 1915. – №5/6. – С.16–17.

⁵⁶ Что читать народу... – Т.3. – С.479.

⁵⁷ Там же. – С.480, 490.

⁵⁸ Там же. – [Т.1]. – С.22–23, 29.

⁵⁹ Там же. – С.19–20.

⁶⁰ Там же. – С.1.

чення» (1866 р.) й «Общедоступные чтения о русской истории» (1874 р.), в яких автор описував державне життя, а не історію народу. Натомість переворотом у дидактичній історичній літературі назвала книжки В.Водовозова (1864–1933 рр.) та О.Петрушевського (1826–1904 рр.), котрі приділили увагу сюжетам із «народного життя». Навіть деякі лубочні компілятори поряд з описами подій уміщували «нарис культуруно-історичні»⁶¹.

Цікаво, що Я.Михайловський теж віддавав належне зверненню авторів популярних історичних праць до культурної історії, але орієнтувався на твори німецького філософа, історика й педагога Ф.К.Бідерманна (1812–1901 рр.) з його ідеями про «внутрішню історію народу, [...] характер, звичаї та подібні явища»⁶². Я.Михайловський, котрий закінчив гімназію у Харкові та петербурзький Головний педагогічний інститут, не був очевидцем столичного тріумфу М.Костомарова, адже в 1857–1860 рр. слухав лекції в Гайдельбергу та у Сорбонні⁶³. Саме він спопуляризував «культурний метод Бідерманна», який у педагогічних колах Російської імперії критикували за «приниження» історії «народів і держав»⁶⁴. Та й сам педагог і публіцист уважав цей метод лише допоміжним при вивченні минулого держави⁶⁵.

Без додаткових відомостей важко стверджувати, чиї ідеї – М.Костомарова чи Ф.К.Бідерманна – більше вплинули на авторів, котрі після 1878 р. зверталися до теми культурної історії народу, як, приміром, освітяни Є.Звягінцев (1869–1945 рр.)⁶⁶ і Д.Тихомиров (1844–1915 рр.)⁶⁷. Очевидно, що на творах М.Костомарова добре знався учень В.Антоновича – М.Довнар-Запольський (1867–1934 рр.). У своєму посібнику 1904 р. він наголошував значення «внутрішньої історії», адже «зовнішня» описана неодноразово⁶⁸. Історик зредагував серію нарисів «для шкіл і народного читання», до складу якої ввійшла брошура про Б.Хмельницького випускника Московського університету І.Катаєва (1875–1946 рр.)⁶⁹. Останній зазнав впливу російської історико-юридичної школи⁷⁰, але, спираючись на фольклорні матеріали, висвітлював і «внутрішню» історію. У списку посилань до нарису про Данила Галицького вказував праці українських істориків, у тому числі й М.Костомарова⁷¹. Вироблені підходи популяризації історії використав при підготовці підручника для середньої школи в 1907 р. та під час роботи в комісії зі шкільної реформи в 1916 р.

У своєму захопленні історією держави Я.Михайловський «помітив» і проаналізував лише дві популярні праці з української минувшини. До того ж, рецензуючи книжку «О том, как Богдан Хмельницкий освободил Украину от польской неволи» (1868 р.), написану одним із засновників першої київської недільної школи й директором 2-ї київської гімназії І.Слепушкіним (1833–1872 рр.), діяч

⁶¹ Там же. – С.20–32.

⁶² Систематический обзор... – С.512, 541.

⁶³ Михайловский Яков Тимофеевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 т. – Т.19 А. – Москва, 1896.

⁶⁴ *Студеникин М.Т.* Методика преподавания истории в русской школе XIX – начала XX ст. – Москва, 2016.

⁶⁵ Див.: Систематический обзор... – С.541.

⁶⁶ *Звягінцев Е.* Краткий курс русской истории: Для двухклассных и высших начальных училищ. – Москва, 1913.

⁶⁷ *Попов Г.* О книге для классного чтения в начальной школе (По поводу книги Д.Н.Тихомирова «Вешние восходы») // Образование. – 1897. – №5/6. – С.102, 124.

⁶⁸ Книга для чтения по русской истории / Под ред. М.В.Довнар-Запольского. – Т.1. – Москва, 1904. – С.V–VII.

⁶⁹ *Катаев И.* Богдан Хмельницкий. Гетман Малороссии: Исторический очерк в двух частях / Под ред. А.И.Кирпичникова, А.А.Кизеветтера и М.В.Довнар-Запольского. – Изд.3-е. – Москва, 1914.

⁷⁰ *Маслак В.* Образ національно-визвольної війни українського народу в російській науково-популярній літературі // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.18. – К., 2008. – С.322.

⁷¹ *Катаев И.М.* Даниил Романович Галицкий. Галицкая Русь в XIII–XIV вв. до присоединения к Польше. – Москва, 1915.

Санкт-Петербурзького комітету грамотності докоряв авторів за цитування джерел українською мовою, «незрозумілою великоросам»⁷².

Натомість харківські педагогині в 1884 р. зробили першу спробу своєрідної каталогізації видань із сюжетами про українське минуле. Помножували згадки про них (хоч тоді й не виокремили в розділ), зробивши «видимими» посеред потоку книжок із російської історії. Повернутися до розпочатої справи змогли лише на початку ХХ ст., готуючи до видання 3-й том покажчика. Зрозуміло, що в оцінках змісту видань головна рецензентка історичного відділу орієнтувалася на настанови М.Костомарова.

У 1884 р. за «найбільш детальну історію Малоросії в народній літературі» О.Калмикова визнала згадану вище лубочну «Историю Малороссии в рассказах», прихований за криптонімом невідомий автор котрої створив «україноцентричний» образ української минувшини. Для неї було важливо, що «В.С...в» закоріював українську історію у часах «Київського князівства»⁷³. Натомість в оповіданні «Освобождение Малороссии от польской неволи» (1873 р.) випускника Київського університету Б.Павловича (1848–1878 рр.) педагогині бракувало відомостей про «київську старовину». Щоправда, вона згадувала про цю спадщину як «загальноросійську»⁷⁴. У цьому питанні рецензентки проявляли варіативність поглядів. Приміром, О.Руднева в одному з оглядів звернула увагу на зображення «єдинокоржавія» київських князів «зовсім подібним самодержавству князів московських, яким склалося воно ціною кривавої боротьби з областями». Їй не вистачало опису центрів політичного життя «до виникнення Москви»⁷⁵.

Однією із заслуг М.Костомарова вважається розширення ним предмета досліджуваної української історії за межі історіографії, сконцентрованої на козацьких часах⁷⁶. Утім перелік видань, репрезентованих у покажчику, доводить, що для авторів «народної літератури» втіленням української минувшини залишалася козацька тематика, блискуче представлена у працях М.Костомарова. Добір цих праць відбивав й особисті зацікавлення рецензенток.

О.Калмикова пропагувала костомарівський погляд на козацтво як утілення демократичних ідеалів (а не антидержавну й анархічну спільноту), звертаючи увагу на «ненаукові» підходи «народних» авторів до висвітлення козацької історії⁷⁷. Зокрема не сприйняла вона й Кулішевої оцінки козацтва як «противника мирного життя»⁷⁸. Ця тема для педагогині була настільки важливою, що, не обмежившись роллю рецензентки, вона сама взялася за перо й підготувала книжку «Жизнь прежде и теперь» (1895 р.) та чотири рази перевидану брошуру «В турецкой неволе» (1900 р.), рекомендовану вченим комітетом міністерством народної освіти для шкільних і народних бібліотек⁷⁹.

У ракурсі офіційної культурної та освітньої політики основна увага авторів книг «для народу» на українську тематику була прикута до висвітлення постаті Б.Хмельницького та важливої для імперської історіографії події 1654 р. У своїх

⁷² Систематический обзор... – С.598.

⁷³ Что читать народу... – [Т.1]. – С.33.

⁷⁴ Там же. – С.72.

⁷⁵ Там же. – С.45.

⁷⁶ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – №5(341). – С.27.

⁷⁷ Что читать народу... – [Т.1]. – С.72.

⁷⁸ Там же. – Т.3. – С.490.

⁷⁹ Книги, вошедшие в каталоги Министерства народного просвещения, рекомендуемые книгою «Что читать народу?» и Комиссией, работающей над III томом её. – Х., 1896.

оглядах О.Калмикова намагалася скерувати майбутніх популяризаторів історії цієї доби в напрямі, заданому М.Костомаровим, та проблематизувала сприйняття контраверсійної угоди. Так, у начерку про Б.Хмельницького в «Истории нашего царства в кратких рассказах» (1891–1892 рр.) Д.Тихомирова просвітниця не знайшла «ані картини тодішньої України, ані історії її, ані Запоріжжя, ані козацтва». Вона була незадоволена тим, що автор обмежився повідомленням про дві битви та висвітленням «у піднесеному тоні» події «приєднання Малоросії»⁸⁰. Протилежним прикладом для неї знов-таки була праця «В.С...ва», який не акцентував момент «приєднання» та довів свою розповідь до «знищення гетьманського достоїнства» у XVIII ст.⁸¹

Найбільш насиченим фактами начерком української історії до середини XVII ст. в «народній літературі» рецензентка визнала згадану вище працю І.Слепушкіна⁸². Однак якщо Я.Михайловський критикував уживання автором української мови, то О.Калмикова – спосіб висвітлення ним «об'єднання Малоросії з Московською державою» як події, «важливої для російської державності». Переваги праці просвітниці вбачала в оздобленні тексту цитатами з джерел і прояві демократичної позиції автора у його «співчутті до пригноблених»⁸³.

Отже у другій половині XIX – на початку XX ст. у процесі вироблення стандартів популярного історієписання до поля зору авторів й аналітиків видань «для народу» потрапила творча спадщина М.Костомарова. У зазорі між вимогами офіційної освітньої системи, актуальними уявленнями про «народну літературу», персональними і спільнотними ідентифікаційними цінностями вони обирали різні засоби популяризації доробку вченого: перепризначали окремі його твори для «народної» аудиторії; прочитували та інтерпретували його погляди в навчальних посібниках, науково-популярних і художніх виданнях; включали ці види видань до освітніх програм, каталогізували в рекомендаційних списках для поповнення фондів книгозбірень, осмислювали в аналітичній бібліографії, читаче- і книгознавчих працях. Цей досвід було узагальнено впорядниками покажчика «Что читать народу», які сформулювали пропозиції подальшої рецепції спадщини М.Костомарова, її інструменталізації й використання як «мірної лінійки» при визначенні «порядку» укладання афірмативно-дидактичних творів.

Пропагування творчого доробку фахового історика, з наголосом на «науковості» принципу відбору фактів та їх подачі, відповідало раціонально-просвітницькій програмі поширення «загальнокорисних» наукових знань. Поряд із цим визначення напрямів освоєння й обігу текстів ученого невід'ємне від перебігу процесів побудови модерних націй і потреб корекції ідентифікаційного вектора популярного історичного знання. Взорвання на творчості М.Костомарова надавало рамкові можливості для висловлення популяризаторами власної громадянської позиції, вможливлювало варіативність контекстів тиражування його творів і поглядів. Різноманітні конфігурації елементів доробку вченого, допасовані до компіляцій частин текстів та ідей інших авторів, відображали тонко нюансовану палітру складної ієрархії ідентичностей творців й аналітиків «народної літератури».

Окреслюючи шляхи формування самототожності читачів, просвітники пропонували варіативні набори патріотичних цінностей і, відповідно, різні візії майбутнього. До спадщини М.Костомарова, задля обґрунтування власних уявлень про

⁸⁰ Что читать народу... – Т.3. – С.243.

⁸¹ Там же. – [Т.1]. – С.33.

⁸² Слепушкин И.И. О том, как Богдан Хмельницкий освободил Украину от польской неволи. – К., 1868.

⁸³ Что читать народу... – [Т.1]. – С.70.

«Батьківщину», зверталися прихильники осучаснених версій імперської ідентичності, представники українофільського й українського проектів. Намагаючись унормувати способи освоєння та апропріації доробку вченого, упорядниці покажчика «Что читать народу» підносили поєднання М.Костомаровим науковості й літературності у викладі матеріалу, наголошували вагомість культурної історії та значення фольклору у вивченні минулого «народу», що звучало в унісон з їхніми антимілітарними переконаннями, акцентуацією емоційного чинника у плеканні патріотизму. У проявах дуалістичної тожсамості М.Костомарова харківські просвітниці вловлювали відгук власної множинної ідентифікації. У його творах убачали орієнтир для визначення місця тем з української історії у просторі загальноімперського афірмативно-дидактичного історієписання. Популяризуючи знання про українське минуле, долучилися до процесів формування українського культурного поля, легітимації українців як спільноти.

Характеристикою модернізаційних змін, і водночас відлунням просвітницької ідеї подолання станових бар'єрів у доступі до освіти, були соціальні наслідки адаптації наукових досягнень для споживання «народної» аудиторії. Хоча технологія творення текстів «для народу» відображала радше очікування освіченої еліти, поява урізноманітненої пропозиції наукових знань для читачів, котрих почали розрізняти не за соціальним статусом, а за рівнем освітніх компетенцій, сприяла руйнуванню законодавчо закріпленої ієрархічно-патріархальної соціокультурної сегрегації (яка, зокрема, проявлялася у відокремленні «загальної» й «народної» літератур), формуванню «горизонтальної» міжкультурної взаємодії та позастанового модерного публічного простору.

REFERENCES

1. Bulatov, M. (2002). Prosvita / osvita. *Filosofskiyi entsyklopedychnyi slovnyk*, 527–528. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Honchar, O. (2017). *Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Ilchuk, Yu. (2015). Yak ukrainskykh selian vchyly chytaty: chytatski eksperymenty Kh.D.Alchevskoho, B.D.Hrinenka i S.Ya.Anskoho na mezhi XIX–XX st. *Ukraina moderna*, 22, 167–184. [in Ukrainian].
4. Kaidzawa, Kh. (2007). Rasprostraneniye chteniia khudozhestvennoi literatury sredi naroda i formirovaniye natsionalnoi identichnosti v Rossii (1870-e – 1917). Mochizuki, T. (Ed.). *Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context*, 17, *Slavic Eurasian Studies*, 189–213. Hokkaido. [in Russian].
5. Khomenko, V. (2019). *Abatanbel Krymskiy, yakobo my znaiemo*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kiral, S.S. (Ed.). (2004). “...Viddyaty sebe Ukraini”: Lystuvannia Trokhyma Zinkivskoho z Borysom Hrinchenkom. Kyiv; New York. [in Ukrainian].
7. Maslak, V. (2008). Obraz natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu v rosiiskii naukovo-populiarnii literaturi. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 18, 314–325. [in Ukrainian].
8. Pinchuk, Yu. A. (1992). *Mykola Ivanovych Kostomarov*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Reitblat, A.I. (1991). *Ot Bovy k Balmontu: Ocherki po istorii chteniia vo vtoroi polovine XIX v*. Moskva. [in Russian].
10. Shartie, R. (2006). *Pismennaia kultura i obschestvo*. Moskva. [in Russian].
11. Sklokin, V.V. (2013). Suspilna znachushchist istorii v suchasniy Ukraini: deaki poperedni mirkuvannia. *Kharkivskii istoriografichniy zbirnyk*, 12, 24–44. [in Ukrainian].
12. Sklokin, V.V. (2019). *Rositska imperia i Slobidska Ukraina u drubii polovyni XVIII st.: provichenyi absolytyzm, imperka intebnatsiia, lokalne suspilstvo*. Lviv. [in Ukrainian].
13. Sonders, D. (2001). Mykola Kostomarov i tvorennia ukrainskoi etnichnoi identychnosti. *Kyivska starovyna*, 5(341), 8–20. [in Ukrainian].
14. Studenikin, M.T. (2016). *Metodika prepodavaniia istorii v russkoi shkole XIX – nachala XX st*. Moskva. [in Russian].
15. Yas, O. (2010). Mizh dostovirnym ta uiavnym: Mykola Kostomarov yak istoryk-khudozhnyk. *Ukrainskyi arkhieografichniy zbirnyk: Nova seriia*, 18(15), 232–250. [in Ukrainian].
16. Zhigaltsova, L.V. (2002). *A.M.Kalmykova: Pedagogicheskai i obschestvenno-politicheskai deiatelnost: 1849–1926 gg.: k istorii “Zbenskogo voprosa” v Rossii*. (Candidates thesis). Moskva. [in Russian].
17. Zhukovskiy, A. (Ed.) (1994). *B.Hrinenko – M.Drabomanov: Dialoby pro ukrainsku natsionalnu spravu*. Kyiv. [in Ukrainian].

Viktorii Voloshenko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of Theory and History of State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine);
Adjunct-Researcher,
University of Gdańsk
(Gdańsk, Poland), antgrej@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1286-7870>

History “for the People”: M.Kostomarov’s Creative Heritage in the Context of Cultural and Enlightened Reading Proposals in the Second Half of the Nineteenth – the Beginning of the Twentieth Century

Abstract. The aim of the article is to study the ways of M.Kostomarov’s creative heritage popularization in affirmative-didactic “popular literature” and related publications (social and cultural approach). The research methodology combines the tools of research fields of the history of books and reading and historiographical studies with an emphasis on the ideas of the educators who proposed “the order of books” (R.Chartie) to the tutors and village readers. The role of popularizers is highlighted with regard to R.Chartie’s analysis of “the author’s figure”. The method of classification of the indicators of the printed editions popularity by A.Żbikowska-Migoń is applied. **Scientific novelty.** A complex of the editions, the authors of which popularized the scientific heritage of M.Kostomarov is revealed; the directions of approbation of his texts and ideas are outlined; on the basis of analysis of the texts from “What to Read to the People” (“Chto chitat narodu”) and from the point of view of the value orientations of the compilers (Kh.Alchevska, O.Kalmykova and others) the model of organizing of popular historical knowledge constructed by them is characterized. **Conclusions.** The educators interpreted M.Kostomarov’s views in didactic, popular science and art editions; reassigned his works for reading to “the people”; and analyzed them in an auxiliary bibliography. The compilers of “What to Read to the People” summarized this experience and instrumentalized the heritage of the scientist in determining the “order” of the affirmative-didactic works. They approved of the M.Kostomarov’s combination of science and literature in the presentation of the material, noted the importance of cultural history and folklore in the study of the past of “the people”. The promotion of the heritage of the professional historian contributed to the formation of modern forms of horizontal intercultural interaction, differentiation of the readers not by the social status but by the educational level; answered the challenges of nation creation and needs in correction of the identification vector of popular historical knowledge. Taking into account M.Kostomarov’s achievements, the supporters of the imperial identity, representatives of Ukrainophilian and Ukrainian projects formulated their visions of the future. In his works Kharkiv educators saw a reference point for placing the topics of Ukrainian history in the space of general imperial popular historiography, and at the same time joined the creation of the Ukrainian cultural field. Fading demand for the ideological multivalence of the scientist’s legacy correlated with the radicalization of socio-political sentiments and changes in requirements for popular publications.

Keywords: affirmative-didactic historiography, “popular literature”, popular historical knowledge, peasantry, educators-popularizers, identity.